

Д. О. Король

СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ
ТРИПІЛЬСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ
ЗА ПАМ'ЯТКАМИ МИСТЕЦТВА

Что есть лучшее?
Сравнив прошедшее,
свести его с настоящим.

Козьма Прутков

...Бывают этапы в истории науки, когда, при всём уважении к достоинствам предшественника... появляется желание показать вещь по-иному, пусть не с должной законченностью и удачей.

О. М. Фрейденберг

Перехід до відтворюючого господарства докорінно вплинув на міфологічні уявлення давніх людей. Шлях від патріархального роду до сільських громад, а далі — державотворчі процеси. Все це яскраво відобразилось у світоглядних моделях давніх суспільств. Вчених не однієї лише України цікавить питання — якого ж ступеня досягло суспільство Трипільсько-Кукутенської етнокультурної спільності?

Відомо, що по всьому світу цивілізаційні процеси відбувалися лише в середовищі культур мальованої кераміки, до якої належала й Трипільсько-Кукутенська культура. Проте останні дослідження показали, що рівня цивілізації Трипільська культура таки не досягла... Але чому? Адже за деякими показниками її суспільство йшло попереду багатьох культур Близького Сходу, які згодом стали таки державами. На сьогодні це питання дуже складне і

проблематичне. Перешкодою зараз більшість вчених вбачає не лише господарські та соціальні зміни, зумовлені кліматичним катаклізмом, а й надзвичайно складні зрушення у психіці трипільців. Зрушення ці зараз дедалі краще простежуються в міфології трипільського населення. Так, саме в міфології. У нас в Надчорномор'ї існувала досконала міфологічна система, що не поступається, а де в чому перевершує синхронні землеробські аналоги. І нашим завданням є проникнення через міфологічні уявлення в складний внутрішній світ трипільського населення. Тоді нам пощастить осягнути значну кількість питань, що стосуються їхнього життя.

В цій роботі основну увагу буде приділено головним міфологічним образам трипільських вірувань, а саме — Велика Богиня, Змій-Дракон та Бик. Їхні відносини — це стрижень, що просякає всі сторони трипільського життя, як сакральні, так і побутові. Окрім того, будуть описані деякі інші персонажі, супутні цим образам. Загалом всі ці міфічні істоти ідентифікуються в інших ранньоземлеробських віруваннях. Є навіть сенс говорити про певні регіональні осередки, де міфологія розвивалась серед різних племен майже аналогічно. Нас у даному випадку цікавить Балкано-Причорноморський регіон...

З-поміж північнонадчорноморських комплексів енеолітичного часу пам'ятки культури Трипілля-Кукутені дають найбільш повні набори виробів, що дозволяють розглядати складні питання, пов'язані з ідеологічними уявленнями давніх племен. Цій проблемі присвячено значну кількість праць радянських та закордонних дослідників. Проте більшість авторів спочатку обмежувалась публікацією окремих категорій інвентаря, які відображають ідеологічні уявлення трипільсько-кукутенських племен, що в кращому разі супроводжувалось спробами їх класифікації.

Разом із тим здійснювалися спроби реконструювати самі ідеологічні уявлення, які тією чи іншою мірою знайшли відображення в об'єктах матеріальної культури. Тут можна передусім згадати праці К. Болсуновського про Змія, Е. Ф. Патокової про тварин. Ще в 1905 році А. А. Скриленко звернув увагу на трипільську пластику.

Естафету перейняв у 1940-х — 50-х роках С. Н. Бібіков. Намагаючись дати суспільну картину ідеології та релігійних вірувань трипільських племен, він інтерпретував їхню пластику з застосуванням широких археологічних та етнографічних паралелей у матеріалах Балкан, Єгєї та Близького Сходу. В 1970-х роках А. П. Погожева, Т. Г. Мовша та інші фахівці розробляли типологію трипільської антропоморфної скульптури, вивчали складний процес її еволюції з урахуванням локальної специфіки, аналізували семантику. Дуже цікаві спостереження провів В. Г. Збеневич з приводу образу Змія на статуєтках.

Надзвичайно багата інформація про ідеологічні уявлення трипільців, їхній духовний світ і міфологію міститься в орнаментативній кераміці. Над цим працювали Б. А. Богаєвський та Є. Ю. Кричевський у 1930-х — 40-х роках, С. Н. Бібіков — у 50-х.

У 1960-і Б. О. Рибаків, використовуючи як вихідний матеріал орнаментовану кераміку та пластику Трипілья, поставив питання про вивчення міфології енеолітичних землеробів Північного Надчорномор'я, запропонував реконструкцію трипільської ідеології та міфології як єдиної складної системи.

Отже, щодо основних образів трипільського світогляду... В мистецтві давніх землеробів спостерігається кількісне домінування жіночого образу над чоловічим. І це не дивно. Адже в той час в Європі відбулося злиття образу Матері-Прародительки (Матері-Природи), господарки, існуючого тут в ідеології верхньопалеолітичного населення, з образом Матері-Землі, пануючим в ідеології ранньоземлеробських племен неоенеоліту. Певно, ця обставина вплинула на широкий розвиток культури жіночого образу в Європі, в тому числі й на території Трипільської культури, з якою пов'язана найбільша кількість жіночих антропоморфних фігурок. Хоча, як потім буде видно, уявлень про Матір-Землю не мали ні трипільці, ні більшість інших народів неоенеоліту, крім далекосхідних культур та шумерів. Про це дуже влучно пише Аріель Голан. Далі ми доведемо, що це був образ богини Неба та Родючості, що бере початок ще від палеоліту.

Найдавніші взірці неолітичної скульптури Центральної Європи вирізняються достатнім реалізмом². Але вже тоді існував достатньо суворий канон. А. П. Погожева пише про певні основні канони краси, прийняті трипільцями на тому чи іншому відрізку часу. Так, на ранньому етапі маємо огрядних жінок з яскраво вираженою стеатопігією.

Поступово пропорції видовжуються, фігурки стрункішають, довшають. В середньому етапі їх пропорції співвіднесені з тілом людини, а самі вони видаються молодшими. В розвиненому Трипільлі увагу трипільців переключено з нижньої частини на голову та обличчя. Одночасно може бути погано пророблено саме тіло...

На пізньому етапі основа фігурки — підкреслена вертикаль. Надмірне тяжіння вгору, відхід від реальних пропорцій тіла. Нарешті, з'являється тип усатівських статуєток, що досягли апогею стилізації...

Але ж чи можна обмежитись лише естетичними вподобаннями? Хоча, безперечно, це мало неабияке значення. Втім, глянемо лише на оформлення статуєток.

¹ Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983. — С. 111.

² Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры //СА. — 1969. — № 2. — С. 16.

"Літні" жінки, повні, з відвислими грудьми, нагадують нам те, що В. Я. Пропп називає мати-володарка. На прикладі Баби-Яги наведемо цю характеристику: "...особливість Яги — її різко підкреслена жіноча фізіологічність. Ознаки статі перебільшені: вона маюється жінкою з величезними грудьми... має всі ознаки материнства. Але разом із тим вона не знає шлюбного життя. Вона завжди стара, причому стара незаможна. Яга — мати не людей, вона мати і володарка звірів... Гіпертрофія материнських органів не відповідає жодним подружнім функціям..."³. Звичайно, тут справа дещо в іншому. Хоча ідея достатньо близька. Наша Мати це справді літня жінка, материнство якої вже позаду, але це — Годувальниця, що годує Всесвіт. Два органи акцентовані на її зображеннях. На ранньому Трипільлі виділялися стегна та лоно. Тоді в неї материнство ще було в дії. Згодом цей акцент зникає. А ось груди, з яких живиться все живе, просякають трипільське мистецтво від самого початку і до занепаду. Розглянемо це докладніше.

Саме для трипільських жіночих статуєток характерний специфічний орнамент у вигляді татуювання, що часто зображує ромб. Зокрема, найбільш поширеним для Трипілья є варіант ромба, що навхрест ділиться ще на чотири ромби. В кожному, як правило, по крапці⁴. Є й прості ромби, значення яких ще з палеоліту — жіноче начало у природі. З іншого боку простий ромб чи трикутник був знаком землі взагалі, "земної тверді", а шашковий ромб скоріш за все — знак землі ґрунтової, обробленої для сівби⁵.

Отже, ромб з крапками символізує передусім ідею родючості жінки, але водночас є символом засіяного поля⁶.

Подекуди на ранньотрипільській пластиці можна зустріти зображення сонць та променистої зірки, але найпоширеніший орнамент — це змії, що обвивають жіноче тіло. Але про них — пізніше... Слід ще наголосити на наявності специфічних гребінців на спинах деяких статуєток⁷, зокрема на фігурці з Луки-Врублевецької. На думку С. Н. Бібікова, це — зображення крил. Правда, Аріель Голан зазначає, що гребінь здавна позначав потоки води, дощ зокрема⁸. А оскільки, як буде видно далі, Велика Богиня мала безпосереднє відношення до води і дощу, то це подвійне тлумачення не мусить собі суперечити. Крила володарки Небесних вод могли

³ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — СПб., 1996. — С. 75.

⁴ Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989. — С. 117, мал. 74/4, 74/2.

⁵ Амброз А. К. Раннеземледельческий культовый символ ("Ромб с крючками") // СА. — 1965. — № 3. — С. 22.

⁶ Идеологические представления и памятники искусства трипольских племен // Археология СССР с древнейших времен до средневековья; В 20 т. — Т. 3. Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 242.

⁷ Там само. — Табл. I.VI, рис. 5.8.

⁸ Голан Ариель. Миф и символ. — М., 1993. — С. 14.

уявлятися дощовим шлейфом. Правда, Т. Г. Мовша характеризує крилаті фігурки в Трипільлі як крилаті богині-вісниці.

А ми з середнього етапу Трипілья маємо новий образ жінки. Це — струнка дівчина, майбутня мати. Адже, хоч як це парадоксально, майже всі фігурки цього типу мають ознаки вагітності. Щонайменше — на їхньому череві промальовано паросток колосу чи світового дерева, що тягнеться вгору з лона жінки. Дослідники інтерпретують це як ідею воскресаючої рослинності (Кошиловці-Обоз, Стайки-Шученки, Євминка). Але частіше всього — жіночі статуетки виліплено з глини, замішаної на зернах чи з відбитками зерен (Лука-Врублевецька, Кадіївці-Бураковка). Це — найяскравіша ілюстрація отождоження жінки та землі. Як земля засівається (запліднюється) зерном, так і жіноча іпостась — статуетка — "запліднюється" тим самим зерном⁹. Тут виражена ідея побажання родючості зерну, земна плодючість.

Окрім того, Велика Мати мала іпостась, що відповідала за родючість металу! З поселення Коломийщина II походить статуетка, в лона якої було заховано металеву пластинку.

Своєрідний розпис мають фігурки, які можна охарактеризувати як жриць-заклинательок. Сталі пози та одяг дозволяють нам розглядати їх як усталених персонажів. Зокрема, до таких жриць відносять статуетки так званіх "Орант" з піднятими до неба модельованими руками (Жванець) чи конічними відростками на їхньому місці (Цаул, Жванець, Крутобородинці I, Кошиловці-Обоз та ін.). А. П. Погожева вважає за правильне пояснення Х. Тодорової фігурок зі зведеними догори руками як посередників між людьми і божеством. Судячи з їхньої пози, з жесту моління, це зображення первісних жриць або жінок, що виконують якийсь ритуал з випрошуванням блага у небес. "Самому божеству такий жест не личить"¹⁰.

Але, як вона слушно спостерігає, в трипільській пластиці, на відміну од спорідненої культури Гумельниця, такі фігурки зустрічаються лише вряди-годи. Правда, ми можемо похвалитися площинним зображенням такої жінки на кістяній бичайці голові з Більче Злате. Відростки на її здійснятих руках можна вважати зміями, що обвилися навколо зап'ясть. Чудовим аналогом може слугувати знаменита богиня зі зміями з острова Крит. Там побутував і яскраво виражений культ Бика¹¹.

Інша група жінок, що не належить до вищеописаних, названа Б. О. Рибаківим чародійками. Їхні скульптурні зображення частогісто поєднані з керамікою. Так, маємо чудові зображення трьох жіночих стилізованих фігур, з модельованою середньою частиною,

⁹ Гусев С. Ю. Нові дані про культову пластику трипільської культури // Археологія.— 1994.— № 1 — С. 106.

¹⁰ Погожева А. П. Вказ. праця.— С. 113—114.

¹¹ Там само.— С. 131—132.

що тримають на головах чашу (Лука-Врублевецька, Греновка). Іноді одинарна жіноча фігура здымає чашу до неба (Лука-Врублевецька, Извоар). При цьому на чаші з Греновки рельєфно передані груди. Це — уособлення богині неба і дощу. А самі зображення передають обряд звернення жінок до Великої Матері, що знаходиться за їхнім уявленням, на небі¹².

Так само й антропоморфна посудина з Хебешешти. Але якщ Б. Рибаків вбачає в ній стилізовану чародійку, то авторові здається, що це все ж таки зображення самої Великої Богині. Груди на посудині обведені концентричними колами та заключені в подвійні спіралі. Це — ніби перехідний варіант між ранніми посудинами Богинями з врізаним орнаментом та пізніми розписами. Ранні оздоблені, як правило, чотирма жіночими грудьми на чотири сторони світу. Їх обвиває спіральний орнамент, що частіше всього має яскравий вигляд змія, що обвився навколо грудей. На розписній кераміці "Класичного Трипілля" маємо "обігаючі спіралі". Б. Рибаків ділить їх на дві категорії — рух сонця та зміїний орнамент (Хебешешти, Стара Буда). В обох випадках — мотив безперервного бігу часу з наголосом на рух сонця. Але, думається, що це "сонце" — ті самі груди Великої Богині, тільки стилізовано намальовані.

Б. Рибаків сам пише, що "уподібнення дощу молоку змусило вбачати у хмарах жіночі груди чи коров'яче вим'я"¹³. Отже, груди Великої Богині — це хмари із запасами небесної вологи. Аріель Голан систематизував ранньоземлеробські зображення неба та хмар і довів, що диск, коло та концентричні круги в неоліті були символами неба¹⁴. Це були емблеми Великої Богині, що частіше виступали на зображеннях як хмари, а, отже, — як груди Богині. "Кругла форма узору (навіть якщо він має променеподібні відростки по периметру) — ще не привід вважати його за зображення сонця"¹⁵.

Тож, думається, слід по-новому розглянути спіральний орнамент на посудинах. А. Голан також зазначає, що трипільську композицію з диску та прилеглих до нього заspirалених ліній слід розуміти як символічне розуміння хмари чи неба, що випускає дощ (Петрени).

Були й зовсім антропоморфні посудини (Хебешешти I, Нові Русешти I). Це — дальший розвиток уявлень про посудини взагалі, які з самого виникнення кераміки позначали тіло Богині (принаймні, глеки, горщики та горнята). Локалізуючись у небі, Богиня уявлялася вмістилищем вологи. За аналогією з цим уявленням посудини

¹² Рибаків Б. А. Космогонія и мифология земледельцев энеолита // С. А. — 1965. — № 1. — С. 26, 27, 34.

¹³ Там само. — С. 34.

¹⁴ Голан Аріель. Вказ. праця. — С. 18.

¹⁵ Там само. — С. 21.

ни для води асоціювалися з її образом¹⁶. Дощ виникав за умови з'єднання Богині з чоловічим божеством землі. Саме тому на посудинах частими є фалічні зображення (Щербанівка).

Важко інтерпретувати своєрідних "сіамських близнюків", пов'язаних з водою. Це передусім антропоморфна посудина з Липківців¹⁷. У стилізованому варіанті — біноклеподібні посудини, що являють собою стилізовані тіла жінок. Характерно, що ці посудини мають наскрізні отвори, і тримати в них воду неможливо. Але Б. Рибаків помітив, що форма верхніх воронкоподібних підходить під жіночі груди. Отже, посудини ці мали використовуватися в обрядах, що імітують дощ, який летить з грудей Великої Матері¹⁸.

Цікавою фігурою виступає перемичка між цими посудинами. Часто вона антропоморфна (Верем'є). Важко охарактеризувати таку потрібну композицію. Б. Рибаків пише про двох небесних господарок, але для чого тоді постать жінки втілена в хрестовидній перемичці? За аналогією до трьох чародійок з Луки-Врублевецької можна припустити тут постать двох чародійок з чашами-чарами та жрицю, що керує ними. Це, звичайно, надумане трактування, проте це не гірше від інтерпретації цього як трипостасного образу Небесної Володарки. Хоча на перемичці Верем'я маємо стилізоване зображення крил.

Взагалі ж Небесну Богиню уявляли досить аморфною. Жіноче тіло надавалося їй лише у зв'язку з ритуалами, де використовувалися статуєтки чи антропоморфні посудини. Обличчя її ми не знаємо. На статуєтках воно вкрай незначне. Ніс та щілини-очі. Іноді — ~~пупина~~ рот. На посудинах з'являється лише стилізована голова чи форма обличчя. Чому ранні трипільці уникали зображень обличчя своєї богині? А. Голан пише, що це йде ще від кам'яного віку. Її погляду боялися. Її очі мали страшну владу, здатну вбити. Так само боялися зображувати рот істоти, яка, за тогочасними віруваннями, пожирає людей¹⁹.

Інша річ — струнка Діва. Від самого початку її зображали з канонізованим обличчям. Маємо велетенські круглі очі, часто з наскрізним отвором-зіницею. По краях — крапочки. Ніс передано зацепом. Б. Рибаків характеризував такі очі як сонцеподібні, сяючі. І це відповідає землеробському образу сонця-Диви, доньки Великої Богині. Крапочки по краях очей — то, можливо, промені, а ніс-защепа нагадує клюв. І сама голова цих фігурок напівпташина. Вже давно виголошувалась теза про трипільських дів-пташок.

¹⁶ Там само. — С. 13.

¹⁷ Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 томах. — Т. 3. Энеолит СССР. — М., 1982. — Табл. LXV, рис. 14.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965. — № 2. — С. 16.

¹⁹ Голан Ариель. Вказ. праця. — С. 165.

Звичайно, не варто перебільшувати, але певне зерно істини тут є. Голови статуеток середнього і пізнього Трипілля справді нагадують совині голови, а крито-мікенська володарка зображувалася саме із совиною головою чи совою на голові. (Пізніше — образ Афіни). Але, певно, є сенс говорити не про сонце-Діву, а про нічну богиню, пов'язану з місяцем. Це, з одного боку, відповідає пізнішим образам богинь, пов'язаних з мисливською і землеробською родючістю (Артеміда, Селена, Афіна, Геката) і, з іншого, — тому, що в трипільців був яскраво виражений культ Місяця.

Так чи інакше, але й тут стилізація. І лише класичне Трипілля (В II, С I) дає нам гарно модельовані, цілком людські обличчя статуеток. Невідомо, кого вони зображували так, адже образ птахоголової зберігся. Т. Г. Мовша вважає, що найбільш натуралістичні фігурки, можливо, передавали взірці міфологічних істот та легендарних героїв²⁰.

У той самий час на кераміці з'являється обличчя самої Великої Матері. Спершу — по дві пари очей з протилежних кінців посудини. Мигдалевидні із зініцями, вони формують "лицевий мотив" у трипільському розписі. Зустрічаються на амфорах, кубках, а також на біноклевидних посудинах та кришках. Кількість ліків здебільшого дорівнює чотирьом. При цьому на етапі В II маємо вже чіткий канон²¹. Цікаво, що чотири ока утворюють чотири лики, бо при поверненні посудини на 45° ми весь час бачимо два ока. Іноді маємо чотири пари очей — по дві, одна над одною. Це перегукується із статуетками дів, які теж подекуди мають чотири ока (Кошиловці-Обоз, Коломийщина I, Євмінка). Характерно, що чотириокі статуетки синхронні з керамікою з лицьовим мотивом, а знайдені на територіях, де таких посудин нема²².

Петренські посудини з ликами являють нам круглі очі, між ними — або лінія, що передає ніс, або ручка, яка виглядає чи то вухом, чи то носом, в залежності від того, як повернуто посудину²³. Б. Рибаків характеризує ці круглі очі з концентричними кругами як очі-сонця. Але ж ми вже знаємо, що концентричні кола були символами неба та грудей Великої Богині. Тож на петренських посудинах маємо очі там, де були рельєфні груди ранньотрипільської кераміки. Над очима подекуди маємо брови, передані паралельними хвилястими лініями — символ води. Це — хмари з небесною вологою, які ідентифікують лик посудини із Небесною Володар-

²⁰ Мовша Т. Г. Вказ. праця. — С. 34.

²¹ Ткачук Т. М. Личини в росписи кераміки культури Триполье-Кукутени // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991. — С. 53, 54.

²² Там само. — С. 57.

²³ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965 — № 2. — С. 18.

кою. Орнамент навколо цих очей дає нам зв'язок цього образу з рослинністю та астральною символікою.

Отже, одночасно з "олюдненням" статуєток Дів з'являється мотив обличчя Великої Богині. Чому? Одночасно зникла упередженість проти зображення лику Небесної Матері. Які причини цього? Ми поки що не маємо пояснень такої раптової зміни канону. Проте дуже характерно, що тоді ж, точніше, наприкінці середнього Трипілья, з'являються антропоморфні сюжети на кераміці. Одночасно з їх поширенням згасають "лицеві мотиви" в керамічних розписах. Антропоморфні зображення в орнаментиці запанували на етапі С I — С II. З'явившись у західному регіоні Трипілья-Кукутені — Траян-Дяул-Финтинілор та Гелешти, — ця традиція поширилась на середнє Подністрів'я і Попруття. Проте гегемоном у поширенні мотивів з антропоморфними сюжетами є Жванецька АК. Т. Мовша виділяє Пруто-Дністровський регіон як джерело поширення цього своєрідного мистецтва²⁴.

Зображення канонізовані. Передусім це включення в овал. Паралельні лінії овалу нагадують водяні потоки, а сам овал Б. Рибаків інтерпретує як жіноче лоно²⁵. Також бітрикутність жіночих фігур, округла голова, прямі ноги. Здебільшого — трипальство, що свідчить про приналежність до світу надприродних істот²⁶. Б. Рибаків характеризує це як пташині лапи.

Жіночі зображення намальовані часто в позі адорації або ритуального танку. По подолу їхніх спідниць — гребінець, знак дощу. Тож ці фігури означені як аналог балканських додол — вилика-тельки дощу. На головах деяких — диск або два півкола. За неолітичною семантикою це знак дощу.

Крім танцюючих фігур, є фігури з луком. Поруч — часті скупчення тварин. А на голові фігурок часто-густо можна побачити роги. Іноді їх супроводжують зірки (Костешти IV, Бринзени III).

При цьому "додол" часто буває дві, а "лісова господарка" завжди одна. Тож можна твердити про два основні образи: додоли-жриці, дві жінки, пов'язані з випрошуванням небесної вологи, та Лісова Діва, володарка звірів, чие яскраве зображення дає нам усатівська пластинка. Вона — танцюристка, пов'язана й з рослинністю (Костешти IV)²⁷.

Цей образ точнісінько відповідає описові Богині землеробів неоліту, даному Аріелем Голаном. Трипільська кераміка підтверджує

²⁴ Мовша Т. Г. Новые данные об идеологии Трипольско-Кукутенских племен // *Первобытная археология. Поиски и находки.* — К., 1980. — С. 186.

²⁵ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // *СА.* — 1965. — № 2. — С. 21.

²⁶ Погожева А. Л. Вказ. праця. — С. 131.

²⁷ Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 томах. — Т. 3. Неолит СССР. — М., 1982. — Табл. LXXIV, рис. 20.

й її сексуальність — частий супровід її чоловічою постаттю з дітородним органом надмірних розмірів (Жванець); і її екзальтованість у буйних танцях (Усатово, Костешти IV), і її войовничість — часті зображення її з луком (Жванець), а відповідно — причетність до полювання. Танці, як типове заняття лісових жіночих духів, також свідчать про її причетність до світу тварин. А постійні рослинні образи, зокрема світове дерево у вигляді ланцюга ромбів на костештинському сюжеті, поєднують її зі світом рослин.

Аналогом Жриць-Додол можуть бути вищеописані статуетки з чашами та біноклевидні посудини. Характерно, що танцюючих додол часто дві: одна велика, друга — менша. Аналогічно, маємо вівтар з Трушешти I, що являє нам дві стилізовані жіночі фігури, одна вища за другу, з чашами на головах.

Ну, а Лісова Діва має за аналог стрункі витягнуті птахоголові статуетки класичного Трипілля. На них теж частий рослинний орнамент або зерно у лоні.

Маємо божество плодючості, родючості тваринного і рослинного світу.

А. Голан вважає, що всі ці зображення — різні варіації одного образу Великої Богині. Проте сам же підтверджує, що процес ішов від багатогранних образів богині неба і бога землі до розщеплення їх на спеціалізовані міфологічні персонажі²⁸.

Тож для Трипілля цей процес уже був у дії: так, для головних божеств характерні два супутні один одному образи — стрункої Диви та літньої Матері (в статуетках — сидячі жінки з відвислими грудьми). Їхні взаємини аналогічні взаєминам Деметри та Персефони²⁹. Тобто — мати і дочка. При цьому, мати — Богиня неба і небесної води, чий символ — соски. Архаїчна Прародителька світу, першооснова суцього та мати всіх божеств.

Це діва і мати одночасно, подателька родючості та володарка неба, дощових хмар та всієї живої природи³⁰.

Її дочка — або рогата, або птахоподібна. Подателька родючості живої природи, войовнича мисливиця та володарка худоби. Супровід астральної символіки робить її нічною богинею зірок та місяця (прототип Артеміди). Це теж діва, і все ж з початковою вагітністю, бо тварини і рослини — її діти. Якщо її можна назвати родителкою, то Велика Мати — передусім Кормилиця — аналог Небесної Корови пізніших міфів. Її функція — посилати небесну вологу. Адже саме це було в основі культів ранніх землеробів Переднього Сходу та Південно-Східної Європи. "Небо з його запасами небесної воло-

²⁸ Голан Ариель. Вказ. праця. — С. 168.

²⁹ Погожева А. П. Вказ. праця. — С. 133.

³⁰ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965. — № 1 — С. 34, 35.

ги, зміна сезонів, колообіг часу, колообіг життя — ось що стоїть у центрі світогляду землеробів”³¹.

Можна погодитись з А. Погожевою, яка стверджує, що в основній масі трипільська пластика є зображенням не людини, а антропоморфного божества³².

В такому разі “чародійки” з чашами, як і додол: в розписах, — це теж божества, але другорядні. Це — попередниці пізніших німф. Але якщо німфи поділялися на лісових дів, водяних та інших, то в Трипільлі все це поєднувалось. Лісові танцюристки були одночасно й духами води. Недарма їхні зображення на кераміці весь час оточені потоками небесної вологи (Костешти IV, Бринзени III, Жванець). І, певно, треба підійти критично до тверджень, що це зображення жінок, які випрошують у неба дощу. Аналогічно трактуються і чародійки, й антропоморфні посудини. Проте, якщо припустити, що це німфи, пов'язані із вологою, то можна сказати, що то не людські жриці, які вимолюють воду, а духи природи, до чіих обов'язків входить нагляд за водою, вони живуть серед вологи (порівн. оточеність їх потоками води на вищезазначених посудинах³³). Вони збирають небесну вологу, зрошують рослини. Адаже досить логічно припустити в міфології землеробів енеоліту наявність духів, які наглядають за природою.

Зокрема, варто акцентувати увагу на антропоморфному зображенні з Белтенів³⁴. Серед, знов-таки, потоків води стоїть жінка у довгій спідниці, тримаючись за талію. В неї голова тварини (схожа на вовчу), а з-під неї немовби випадає сім'я. Це не пасує до попередніх образів.

Проте добре відомі по всьому світу, й у Європі зокрема, землеробські уособлені образи духів хлібного поля. Ці духи мали зоо- й антропоморфні риси: житній пес, житній вовк, хлібна дівчина, житник, хлібна мати³⁵.

Тож можливо, що це й є божество зерна, Мати Полів, добре описана Дж. Фрезером у його “The Golden Rough”. В неї є ще зооморфний вигляд Житнього Пса. Згадаймо, що Деметра часто зображувалася з головою вовка. Отже, в цих віруваннях спільні традиції. Сім'я під зображенням — це зерно, яке вона народжує. А поза її нагадує-таки рожаницю.

Тут варто ще сказати дещо і про Житнього Пса. За повір'ям землеробів Європи, коли колосся шелестить на вітру, то це полем

³¹ Там само.— С. 26.

³² Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 114.

³³ Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 томах.— Т. 3. Энеолит СССР.— М., 1982.— Табл. LXXIV.

³⁴ Там само.— Рис. 14.

³⁵ Токарев С. А. Ранние формы религии.— М., 1990.— С. 366.

пробігає Вовк чи Пес Полів. Він інколи виникає з нічого і мчить полем. Тоді людині не бажано бути поруч, бо може загинути — Хлібний Дух роздере³⁶.

А тепер порівняємо цей опис із трипільськими зображеннями собак. Вони зображуються серед поля, часто біля колосся або молодих паростків (Петрени, Шипениці, Валеа Лупулуй). У них — погрозливо витягнуті кігтісті лапи. Частіше всього — вони не стоять, а мчать у чудернацьких стрибках-польотах над рослинами.

Б. Рибаків характеризує їх як небесних псів, котрі охороняють урожай та стада. Аналогом мають бути іранські Сенмурви — крилаті собаки, що охороняють рослини від зла. Це частково правда. Але ж Сенмурв — постать значно пізніша. І пов'язується він більше із птахом, ніж із собакою. А от Житній Пес — дуже архаїчний образ. Він сягає ще тих часів, коли люди тільки починали знайомитись із землеробством, і поле здавалося їм погрозовим, повним небезпеки. В трипільців ставлення до Польового Духа — Житнього Пса, було шанобливе. Його поважали як запоруку недоторканості посівів. Проте розуміли небезпеку контактів з ним, і це проявилось в розписах.

Щодо демонології, варто ще зупинитися на посудині з Гребенів. Там маємо фігуру людини, прокреслену паралельними лініями³⁷. Але ж це означає, що ця людина має водяну сутність — вона складається з води! Навіть форма тіла перетікаюча. Це схоже на водяного духа. Але це не німфа. Це більше нагадує чоловічу фігуру й означає одне з двох — або це окреме водяне божество, або іпостась бога Землі, що одночасно був і богом Води. Але це питання спірне. Проте, відомі дві іпостасі Нижнього Бога, Бога-Чоловіка, яскраво виражені в трипільському мистецтві: Бик та Змій.

Б і к... В "Энеолите СССР" про нього дається таке визначення: "...Найдавніший тотем степових мисливців — з часом трансформувався у зооморфне втілення верховного чоловічого божества, пов'язаного із солярним культом і вшанованого, зокрема, в образі небесного сонця-бика. Виразно проступає зв'язок божественного бика, носія чоловічого начала, з жіночим персонажем"³⁸.

Зв'язок Бика із Великою Богинею найяскравіше виражений у пам'ятках анатолійської культури Чатал-Гуюк. Проте й трипільсько-кукутенське суспільство мало аналогічні міфологічні уявлення.

Так, на ранньому етапі Трипільля маємо численні рогаті крісельця для жіночих статуєток. Це нагадує крилаті трони і вівтарі Чатал-Гуюка. В трипільських житлах під підлогою знаходять черепи би-

³⁶ Фрззер Дж. Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. — М., 1980. — С. 442—445, 495—497.

³⁷ Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 томах. — Т. 3 Энеолит СССР. — М., 1982. — Табл. LXI, рис. 18.

³⁸ Там само. — С. 251.

ків. Часто головою на схід. В житлі з Сабатинівки II знайдено статуетку, вставлену в череп бика. Знаходять бикоподібні амулети. Кераміка також часом оздоблена зображеннями бичачих голівок, рельєфних або розписних (здебільшого стилізованих) (Сабатинівка II, Фрумушика II, Таргу Окна-Подей, Сороки-Озеро та ін.).

Маємо їхні зображення й у зооморфній пластиці (Кошиловці-Обоз, Кукутені-Четецуя III). В них підкреслена чоловіча стать, великі роги. Цікава знахідка бика з отворами на копитах і коліщатками. Невідомо, для чого був цей бик на колесах — чи просто іграшкою, чи ритуальним атрибутом, проте він засвідчує існування уявлень про колісний транспорт у трипільців.

З неоприлюднених матеріалів варто зазначити: під Звенигородкою в Кайтанівці знайдено кам'яне зображення бика, досить велике. Пророблено й ноги, й хвіст, й стать. Поруч вирізьблене щось на зразок чаші (всю композицію вироблено з суцільної брили). Його розташування не зовсім звичне. Принаймні, є підстава твердити про його астральне значення; зокрема, в момент сходу сонця в тому урочищі першим освітлює саме цю статую. Це, певно, підтверджує тезу про зв'язок бика із сонцем.

Але чи було в Трипільлі ототожнення бика і сонця? Поки що у вченому світі уявлення про Бика-Сонце землеробів неоліту є парадигмою. Але воно не зовсім правильне. Аріель Голан досить влучно розвиває його. Він зазначає, що образ паредра Великої Богині у вигляді бика існує ще за палеоліту (зображення бика і вульви на плиті з Ля Феррасі та ін.). Недарма пізніше богиню уявляли в образі Небесної Корови. За неолітичними уявленнями землею представляло чоловіче божество, а бик, завдяки властивим йому відомим якостям, добре пасував до образу, що виражав чоловічу продуктивну силу. В зв'язку з цим, певно, бик і вважався втіленням плодючості³⁹.

А місяць обожнювався в зв'язку з тим, що серп півмісяця асоціювався з рогами бика. Крім того, місяць був важливим астральним об'єктом для виміру часу. Фази місяця відповідали сезонам дощів. Всі землеробські обчислення відповідали положенням Місяця. Саме тому М. Кеніг наголошує на первинності місячного культу перед культом бика. Бо місяць втілював час, а бичача голова нагадує місяць. Але авторові цієї праці здається більше прийнятною позиція А. Голана.

Ще в традиціях індо-іранців бик був образом місячного божества. Так само і в шумерів. Місяць вважався небесною істотою, більш важливою, ніж сонце, в давній Месопотамії та в індіанців Америки. А в країнах Передньої Азії та Східного Середземномор'я, де мало місце вшанування обожненого сонця (Іран, Месопотамія, Єгипет, Греція), сонце було зовсім не подавачем врожаю, а його висушувачем.

³⁹ Голан Ариель. Вказ. праця. — С. 53, 54.

Ранньоземлеробські племена Європи і Передньої Азії не вклонялися сонцю. Його вшановували, але як другорядне божество⁴⁰.

А символи, пов'язані з образом бика, в мистецтві трипільців являють собою або коло, або косий хрест. І те, і те — давні символи Богині Неба, а не зображення сонця. Ці символи чудово ідентифікує той самий А. Голан. Коло з хрестом почало позначати сонячний диск лише за доби бронзи. Саме тоді більшість неолітичних символів зазнала значної трансформації.

"Поєднання голови бика з тим чи іншим символом виражало, в різних варіантах, властиву неолітичним віруванням ідею зв'язку бога землі й богині неба, тобто ідею зв'язку чоловічого й жіночого начал у природі"⁴¹.

У той самий час А. Погожева акцентує увагу на тому, що образ бика був пов'язаний зі спеціально скотарським аспектом культу родючості й слугував ідеї відтворення худоби. Тоді як з природним відтворенням людини пов'язаний образ чоловіка⁴². Раціональне зерно тут є, бо тоді навіщо б трипільцям зображувати і символ бика поруч із жінкою, і чоловічі фігури з гіпертрофованими дітородними органами?

Проте видається вірогідним, що Бик був не просто відповідальним за родючість худоби. Він вступав у зв'язок із Великою Богинею Неба, примушуючи її посилати на землю живильні потоки води. Адже саме на це очікували давні землероби неоеоноліту від їхньої Володарки. Бик був тут збудником, завдяки якому природа живилася, і життя не припинялося. Таку саму функцію мав й інший чоловічий образ землеробів — Змій.

З м і й — представлений в усіх міфологіях символ, пов'язаний із родючістю, землею, жіночою відтворюючою силою, водою, дощем з одного боку, а також із домашнім вогнищем, вогнем (особливо небесним), і з чоловічим запліднюючим началом — з іншого⁴³.

Зображення Змія відомі з палеоліту і поширені по всьому світу. Первинно міфологічний змій за зовнішнім виглядом був досить близьким до звичайних змій, відрізняючись від інших значно більшими розмірами. Далі змій набуває деяких рис тварин, що протиставляються йому в найдавніших сюжетах.

Світосприйняття первісної людини базується на бінарних опозиціях: верх — низ, небо — земля. Символом неба був птах, а змія — символом землі. Тож наочним проявом синкретичного поєднання таких опозицій була змія з крилами (спершу з пір'ям)⁴⁴.

⁴⁰ Там само.— С. 28.

⁴¹ Там само.— С. 58.

⁴² Погожева А. П. Вказ. праця.— С. 132.

⁴³ Змій // Мифы народов мира.— Т. 1.— М., 1994.

⁴⁴ Риндюк Н. В. Деякі питання ідеології давньоземлеробських племен // Археологія.— 1994.— № 1.— С. 147.

Такий образ звать драконом. Як і змії, він пов'язувався із плодючістю, виступав господарем водної стихії, був володарем підземного світу й покровителем скарбів⁴⁵.

І В. Мельничук вважає, що для Раннього та Середнього Трипільля ще не існувало образу дракона. Його функції виконувала змія, яка виступала як атрибут богині родючості і уособлювала жіноче начало. Так само й автори енциклопедії "Мифы народов мира" стверджують, що образ дракона характерний "для відносно пізньої стадії розвитку міфології. Його представлено головним чином у міфологіях ранніх держав, у більшості яких господарство базувалося на штучному зрошенні (іригаційні та гідравлічні суспільства)"⁴⁶.

А В. Г. Збеневич та Н. В. Риндюк вважають, що перші уявлення про Змія-Дракона пов'язані з періодом неолітичної революції: "саме перехід до відтворюючого господарства зумовив сакралізацію родючих сил землі й неба. В той же час було усвідомлено їхній нерозривний зв'язок. Все це призвело, певно, до утвердження синкретичного образу змія-дракона, своєрідного медіатора між небом і землею"⁴⁷.

"Дракон пов'язаний не тільки й не так з небом, як з небесною вологою (дощем) та сонцем. До зв'язку із сонцем належить здатність випромінювати світло"⁴⁸.

За висновками Я. Чеснова, існує тісний зв'язок між драконом та рослинною символікою. Причетність змія до родючості рослин зумовлено, на його думку, тим, що рослини постійно сприймають вологу та сонячне світло, які уособлює в собі дракон.

З іншого боку, дракон — уособлення чоловічого начала. І це має відображення у аналогії змії з фалосом. Про це свідчать численні етнографічні й археологічні матеріали. При цьому в міфологіях різних народів змії був деміургом, творцем світу й навіть прародителем людства⁴⁹.

Отже, це загальний образ Змія в давньоземлеробських міфологіях світу. Тепер варто звернутися до трипільського персонажа.

Як зазначає В. Г. Збеневич, образ Змія ми маємо вже на етапі Прекукутени-Ранне Трипільля. Але не на пластиці, а на кераміці. І там передано досить реалістичні риси — великі очі, роги обабіч голови, луска. В ряді випадків зображено крила, що підкреслює його летючість⁵⁰. Згодом — поява зміїного орнаменту на жіночих статуетках. Для заключних фаз раннього Трипільля характерна

⁴⁵ Дракон // Мифы народов мира.— Т. 1.— М., 1994.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Риндюк Н. В. Вказ. праця.— С. 145.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Голан Ариель. Вказ. праця.— С. 78.

⁵⁰ Збеневич В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 22.

спрощена манера передачі образу. Ще на етапі В II намітився процес спрощення і поступового руйнування давніх систем та композицій заглибленого спірального орнаменту й призвів до повного його зникнення на етапі С I.

Отже, щодо ранніх зображень змія, то, як правило, крилатий змій постає на тулубах статуеток та на кришках грушоподібних посудин-зерновиків. На статуетках частіше маємо від двох до чотирьох зміїв (іноді й більше), що обвивають ноги і стегна жінки, тягнуться до її лона. Іноді маємо зображення одного дракона або чотирьох голів зміїв у формі мальтійського хреста. Спіралеподібні змії обвивають кришки і груди на посудинах. Цей мотив спірального орнаменту грудей перейшов у класичне Трипілля у формі розписного орнаменту (див. вище). Так ким же бачили трипільці цього персонажа?

Б. О. Рибаків однозначно стверджує, що перед нами добрі вужі, "носії добра, оберігачі всього найціннішого", аналог слов'янського "господарика" чи "домовика"⁵¹. Так, коли на статуетках змії оточують лоно Великої Богині, то тут вони нібито виступають охоронцями черева, що виношує плід. На посудинах з грудьми показані вужі, що висмоктують молоко жінки. Тут, правда, Б. Рибаків бере правильний ракурс, кажучи, що "наче б висмоктуючи... з сосків Матері Неба" вологу, вони могли "викликати дощ"; що вуж уявлявся "посередником між землею, по якій він повзав і в товщі якої ховався в нору, і небом, звідки він, власне, й викликав дощ". Але тут же зазначає, що в проблемі, чому ж вшановували вужів, "вирішальним був нерозривний зв'язок вужів з водою; вужі гніздяться у вологих місцях, поблизу джерел, що самі по собі були священними". А з дощем пов'язані тим, що виповзали під час дощу з луку.

Але ж "змія вшановувалась не в силу якихось її реальних якостей, а як уособлення божеств"⁵². Тому його зображували вельми агресивним і могутнім. Це був символ надприродної лякаючої сили⁵³. Саме тому його зображували на посудинах-сховищах. Це ж був доступ до священної вологи. Аналогічну роль виконують також і груди Великої Богині. Змія не просто висмоктує молоко Небесної Матері. Він його охороняє! І не як добрий "господарик". В. Збенювич показав його грізним та надійним сторожем не дарма. Це — охорона власного майна. Вже наголошувалось, що Змія був володарем земних і небесних вод. Отож маємо величного господаря своєї приватної власності. Він охороняв символічну Небесну Вологу в

⁵¹ Рибаків Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965 — № 1. — С. 36.

⁵² Голан Ариель. Вказ. праця. — С. 80.

⁵³ Збенювич В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991. — С. 32.

зображеннях Небесної Матері та реальну сакральну вологу в посудинах. А як "охоронець найціннішого" використовувався і для посудин-зерновиків. Вмістилище посудини присвячувалось змієві, ніякі лихі сили над цим вмістом не владні, а змієві ще надавалося додаткових погрозлих рис. Зокрема, найяскравішим виявом надприродної жадливої сили був дракон з палаючими очима, чие зображення знайдено Т. С. Пасек у поселенні Берново. Там на чорнолощеній кришці зображено голову змія з отворами для очей, у які були вставлені зерна кривавика (одне випало)⁵⁴.

З одного боку, такі очі пов'язані з вищеозначеним зв'язком дракона із сонцем і здатністю випромінювати світло. А відповідно — з особливим баченням, прозрінням, символом чого слугує око⁵⁵. А крім того, вище вже наголошувалось про забобонний жах давніх людей перед поглядом божества, не кажучи вже про змій, які від природи володіють здатністю гіпнолізувати жертву. Звичайно не всі і не всяку жертву, проте усвідомлення цієї сили було!

Отже, перед нами — владне, могутнє, мудре і жадливе божество, від якого, попри все, залежить життя у Всесвіті, бо саме ця істота володіє благодатною вологою. А вступаючи в статевий контакт з Великою Богинею, Змій виступає як родоначальник життя, запорука родючості. Саме цей зв'язок Небесної Богині та Змія згодом розвинувся в легенди про вогнедихаючих драконів, що викрадають жінок. Ці пізні міфи дуже добре висвітлені В. Я. Проппом в його "Исторических корнях..."⁵⁶.

У міфології бронзової доби Змій — це агресор, що бореться з божеством світла. Щоправда, у давніх землеробів були одночасно й уявлення про змію. Вона була покровителькою житла, носієм добра. Саме вона й була берегинею найціннішого⁵⁷. Певно, саме її слід вважати атрибутом богинь "жриць зі зміями".

Що ж до світогляду трипільців, то тут відбулося кілька архетипічних уявлень про змія. Розберемося у його символіці на керамічних розписах.

Отже, спершу варто внести кілька зауважень щодо Небесних Оленів, побачених Б. О. Рыбаковим на посудинах з Томашівки, Володимирівки, Старої Буди⁵⁸. Тут ми маємо конічні миси, де зображено "дві дуже сильно стилізовані фігури рогатих тварин, що ніби мчать у вихровому круговому польоті". "Тулуби фантастичних тварин іноді бувають оформлені так само, як і викривлені дощові

⁵⁴ *Збеневич В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — 1989. — С. 169.

⁵⁵ *Дьяконов И. М.* Архаические мифы востока и запада. — М., 1990. — С. 131.

⁵⁶ *Пропп В. Я.* Вказ. праця. — С. 216—280.

⁵⁷ *Риндюк Н. В.* Вказ. праця. — С. 145.

⁵⁸ *Рыбаков Б. А.* Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965. — № 2. — С. 14—16, рис. 26.

...але він упевнений, що це "дошові" олені або бо лосі. Звичай-
 ку культ оленя у трипільців був. Ми маємо чимало о досить "олене-
 радних" зображень тварин. Але чи варто прийма~~ти~~ за оленів «ко-
 модіоні композиції... на "чародійських" мисах» «о»?
 че, в додатку, на мал. 2 дано спробу систематизації посу-
 таким орнаментом. Як бачимо, у середньому Трипільці зобра-
 ували справді кометоподібні істоти. При цьому на одній мисі з
 ілюстрації різниці між ними проступає яскравий сподідібний силует —
 символ змія (мал. 2, 2). Малюнок являє на таких істотот, що кружля-
 довкола предмета, який вельми нагадує живоче лono. А ми зна-
 ємо, що до лона Богині мав відношення знову-таки н змій.
 з змія пов'язана і дошова символика на цих посудинах. На-
 я, за численні гребінці на посудині з мал. 2, 5 є не чим іншим,
 р, а гребінців дощу. Характерно, що кометоподібних істот тут чоти-
 даєм. Бо, як уже наголосувалось, у трипільців був місячний культ,
 і, певно, місячний відлік часу. А за місячним календарем у році
 ть місяців. Варто ще оцінити розташування цих гребінців,
 ал, це тема окремого дослідження.
 у Цяній етап Трипільля дає нам схожий сюжет у Шипеницях.
 гу. Золоте-Сад II та Бринзенах V маємо зовсім м змієподібні фі-
 6-9. А Томашівська група дає нам виразно крилатих істот (мал. 2,
 Зокрема, Стара Буда знову дає нам своєрідні вихороподібні
 роак з дошових потоків, увінчані півмісяцем з торочками на
 2, 8). Томашівка показує нам центричних "криланів" зі
 у якому бачимо кілька смуг (знову-таки символ дощу) та
 істоту зображення місяців. А на одній посудині (мал. 2, 7) крилату
 великою в ірогідністю стверджувати, що це образ крилатого змія.
 До, у, то тут все ясно. Це узгоджується з образом змія. Пів-
 в так був його втіленням⁵⁹. Вельми прозорою ілюстрацією
 рисаних зображень є китайський міф. Він засвідчує, що
 я, який мешкає під землею, взимку пить, а на весні прокида-
 я, він підіймається в небо і посилає дощ. Тож, думається, що на
 цих посудинах і показано акт підняття змія до неба з наступним
 усканням.
 це одна аналогія. Є сенс припустити, що в цих "кометах" ми
 не тільки крім потоків дощу, спробу передали веселку. Це, звичайно,
 раз і гіпотеза. Але ж відомо, що найбільш ранній космічний об-
 ського Змія — символ Змія-веселки.
 різних архаїчних народів Змія веселка — хазяїн дощу,
 Зесну воду. В Австралії його пов'язують з родючістю та

землею⁶⁰. Змій є веселкою і в африканців, і в індіанців Мезоамери-ки, і в Амазонії. Про це засвідчував ще Е. Б. Тайлор⁶¹.

Окрім того, змії уособлював блискавку⁶². І в нас є чудові підтвердження цього на посудині з Вихватинського могильника. Там з неба, із темних хмар крізь потоки води сиплються на землю зигзагоподібні змії з роздвоєним низом, а подекуди й верхом⁶³. Схожа поза й у змія на посудинах з Варварівки VIII, що звисає з небесних вод до собак, які стрибають полем. Але там Змій — не зигзаг, а пряма, роздвоєна на кінці, лінія. Цікава композиція на посудині з Бринзен III озглавлена як "виклик дощу". Там ми маємо і танцюючі фігури "німф" (одна з фігур, що цікаво, без спідниці, але з хвостом, і нагадує середземноморських сатирів. Але це потребує окремого розгляду), і потоки дощу, і зміїв-блискавок.

А посудину з Кукутені-Четецуя IV взагалі можна розуміти як ілюстрацію давнього космогонічного міфу. А. Голан описує давньоземлеробську легенду, в якій Небесна Богиня, розгнівавшись на свого падрада, Змія, скинула його на землю, через що він і набув вигляду стрімкої вогненної блискавки. А її сльози викликали дощ. На посудині ж бачимо неолітичний символ Небесної Богині — хрест у колі. Поруч — блискавка, а з символу струмують додолю дощові потоки.

Але трипільські розписи ілюструють не лише цей космогонічний міф. Є міфи глобального масштабу. Зокрема, в архаїчних космогонічних міфах Євразії та Америки Змій здійснює роз'єднання та з'єднання неба і землі⁶⁴.

Зокрема, найпоширеніша традиція — це виникнення світу з яйця, знесеного Змієм, що мешкав у первинному океані або сам змії вилупився з первинного Яйця. Так чи інакше, але Змій розколює яйце навпіл. Одна половина стала небом, друга — землею. Тож маємо чимало зображень яєць, розділених Змієм, або його символом — потоком води. Найбільш "космічним" варіантом ілюстрації цього міфу видається посудина з Варварівки XV⁶⁵.

В. Г. Збеневич зазначає, що "в першій половині III тис. до н. е. вже намітилися серйозні зміни в господарстві, побуті, соціальному та етнічному складі трипільського суспільства. Вони не могли не торкнутись і сфери ідеології, про що свідчить зникнення символіки, пов'язаної з давнім культом дракона і, певно, самого культу. Наступне скорочення ареалу Трипілья, різка локальна диференціація

⁶⁰ Змей // Мифы народов мира.— Т. 1.— М., 1994.

⁶¹ Тайлор Э. Б. Первобытная культура.— М., 1989.— С. 135—137.

⁶² Голан Ариель. Вказ. праця.— С. 79—80.

⁶³ Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 томах.— Т. 3. Неолит СССР.— М., 1982.— Табл. LXC, рис. 31.

⁶⁴ Змей // Мифы народов мира.— Т. 1.— М., 1994.

⁶⁵ Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 томах.— Т. 3. Неолит СССР.— М., 1982.— Табл. LXXVIII, рис. 174.

смуги". Але він упевнений, що це "дошові" олені або лосі. Звичайно, культ оленя у трипільців був. Ми маємо чимало досить "олене-подібних" зображень тварин. Але чи варто приймати за оленів «кометоподібні композиції... на "чародійських" мисах»?

Нижче, в додатку, на мал. 2 дано спробу систематизації посудин з таким орнаментом. Як бачимо, у середньому Трипіллі зображували справді кометоподібні істоти. При цьому на одній мисі з Володимирівки між ними проступає яскравий S-подібний силует — символ змія (мал. 2, 2). Малюнок являє нам таких істот, що кружляють довкола предмета, який вельми нагадує жіноче лоно. А ми знаємо, що до лона Богині мав відношення знову-таки змії.

Зі змієм пов'язана і дошова символіка на цих посудинах. Наприклад, численні гребінці на посудині з мал. 2, 5 є не чим іншим, як знаками дощу. Характерно, що кометоподібних істот тут чотири, а гребінців — тринадцять. Є підстави вважати цю мису календарем. Бо, як уже наголошувалось, у трипільців був місячний культ, і, певно, місячний відлік часу. А за місячним календарем у році тринадцять місяців. Варто ще оцінити розташування цих гребінців, але це вже тема окремого дослідження.

Пізній етап Трипілля дає нам схожий сюжет у Шипеницях. У Більче-Золоте-Сад II та Бринзена V маємо зовсім змієподібні фігури. А Томашівська група дає нам виразно крилатих істот (мал. 2, 6—9). Зокрема, Стара Буда знову дає нам своєрідні вихороподібні "комети" з дошових потоків, увінчані півмісяцем з торочками на рогах (мал. 2, 8). Томашівка показує нам ідентичних "криланів" зі шлейфом, у якому бачимо кілька смуг (знову-таки символ дощу) та по два зображення місяців. А на одній посудині (мал. 2, 7) крилату істоту зображено вже зовсім без шлейфа. Отже, що це? Можемо з великою вірогідністю стверджувати, що то є образ крилатого змія. Щодо дощу, то тут все ясно. Це узгоджується з образом змія. Півмісяць також був його втіленням⁵⁹. Вельми прозорою ілюстрацією до вищеописаних зображень є китайський міф. Він засвідчує, що дракон, який мешкає під землею, взимку спить, а навесні прокидається; він підіймається в небо і посилає дощ. Тож, думається, що на цих посудинах і показано акт підняття змія до неба з наступним дощепусканням.

Є ще одна аналогія. Є сенс припустити, що в цих "кометах" ми маємо, крім потоків дощу, спробу передати веселку. Це, звичайно, непевна гіпотеза. Але ж відомо, що найбільш ранній космічний образ Небесного Змія — символ Змія-веселки.

В міфах різних архаїчних народів Змії-веселка — хазяїн дощу, що п'є небесну воду. В Австралії його пов'язують з родючістю та

⁵⁹ Голан Ариель. Вказ. праця. — С. 55—80.

землею⁶⁰. Змій є веселкою і в африканців, і в індіанців Мезоамери-ки, і в Амазонії. Про це засвідчував ще Е. Б. Тайлор⁶¹.

Окрім того, змії уособлював блискавку⁶². І в нас є чудові підтвердження цього на посудині з Вихватинського могильника. Там з неба, із темних хмар крізь потоки води сиплються на землю зигзагоподібні змії з роздвоєним низом, а подекуди й верхом⁶³. Схожа поза й у змія на посудинах з Варварівки VIII, що звисає з небесних вод до собак, які стрибають полем. Але там Змій — не зигзаг, а пряма, роздвоєна на кінці, лінія. Цікава композиція на посудині з Бринзен III озаглавлена як "виклик дощу". Там ми маємо і танцюючі фігури "німф" (одна з фігур, що цікаво, без спідниці, але з хвостом, і нагадує середземноморських сатирів. Але це потребує окремого розгляду), і потоки дощу, і зміїв-блискавок.

А посудину з Кукутені-Четецуя IV взагалі можна розуміти як ілюстрацію давнього космогонічного міфу. А. Голан описує давньоземлеробську легенду, в якій Небесна Богиня, розгнівавшись на свого паредра, Змія, скинула його на землю, через що він і набув вигляду стрімкої вогненної блискавки. А її сльози викликали дощ. На посудині ж бачимо неолітичний символ Небесної Богині — хрест у колі. Поруч — блискавка, а з символу струмують додолю дощові потоки.

Але трипільські розписи ілюструють не лише цей космогонічний міф. Є міфи глобального масштабу. Зокрема, в архаїчних космогонічних міфах Євразії та Америки Змій здійснює роз'єднання та з'єднання неба і землі⁶⁴.

Зокрема, найпоширеніша традиція — це виникнення світу з яйця, знесеного Змієм, що мешкав у первинному океані або сам змії вилупився з первинного Яйця. Так чи інакше, але Змій розколює яйце навпіл. Одна половина стала небом, друга — землею. Тож маємо чимало зображень яєць, розділених Змієм, або його символом — потоком води. Найбільш "космічним" варіантом ілюстрації цього міфу видається посудина з Варварівки XV⁶⁵.

В. Г. Збеневич зазначає, що "в першій половині III тис. до н. е. вже намітилися серйозні зміни в господарстві, побуті, соціальному та етнічному складі трипільського суспільства. Вони не могли не торкнутись і сфери ідеології, про що свідчить зникнення символіки, пов'язаної з давнім культом дракона і, певно, самого культу. Наступне скорочення ареалу Трипілья, різка локальна диференціація

⁶⁰ Змей // Мифы народов мира.— Т. 1.— М., 1994.

⁶¹ Тайлор Э. Б. Первобытная культура.— М., 1989.— С. 135—137.

⁶² Голан Ариель. Вказ. праця.— С. 79—80.

⁶³ Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 томах.— Т. 3. Энеолит СССР.— М., 1982.— Табл. LXC, рис. 31.

⁶⁴ Змей // Мифы народов мира.— Т. 1.— М., 1994.

⁶⁵ Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 томах.— Т. 3. Энеолит СССР.— М., 1982.— Табл. LXXVIII, рис. 174.

пам'яток і втрата основних культуруотворюючих ознак свідчить про глибоку кризу трипільської культури, що закінчилася в другій половині III тис. до н. е. її зникненням"⁶⁶. Звичайно, є сенс відсунути цю хронологію на 500 років углиб, але загальну характеристику дано дуже влучно...

* * *

Отже, в цій роботі було досліджено основні образи трипільських вірувань — Велику Матір, Бика та Змія-Дракона.

Постать Великої Матері вичленено з ряду інших жіночих образів, чий зміст також було ідентифіковано. Зокрема, виявлено другий за значенням жіночий персонаж — Діву, майбутню матір. Богиню родючості та плодючості тварин і рослин. Лісову танцюристку та озброєну мисливицю. Богиня ночі та місяця мала вигляд або рогатої, або птахоголової дівчини з великими палаючими очима. В антропоморфній пластиці останній образ був каноном впродовж усього Трипілля.

Супутні духи родючості — "німфи", божества вод, що керували дощем, під струменями якого виконували свій буйний танок. Вони ж збирали небесну вологу з грудей Великої Матері у вигляді "чародійок" Б. Рибаківа та антропоморфних посудин. Також — Духи поля: Мати Полів, собакоголова володарка зерна та Житній або Зерновий Пес, чий образ вплинув на формування іранського Сенмурва та слов'янського Симаргла, а в фольклорі європейських землеробів дожив до XIX ст.

Що ж до самої Великої Матері, то доведено, що спочатку це була Богиня Неба, і лише за доби бронзи трансформувалася у земну богиню — Мати-Сиру-Землю, як у Євразії, так і в інших регіонах світу. Доведено, що символіка, яку дослідники ще донедавна сприймали виключно як солярні символи, стали ними знов-таки за доби бронзи, а в світогляді землеробів неоенеоліту, і в трипільців зокрема, були символами Небесної Володарки, подательки небесних вод, жіночого уособлення Всесвіту. Досліджено зображальний канон цієї богині впродовж усього Трипілля й образи, з якими вона зіставлена.

Її паредром виступає чоловіче божество землі, яке за доби бронзи перейшло до неба. В Трипіллі воно персоніфікувалося в образах Бика та Змія. Обидва були уособленням чоловічої потенції, сил родючості.

Доведено, що Бик втілював не солярну, а місячну символіку. Місяць — взагалі символ бога землі. Крім того, проведено чимало зіставлень щодо тези про місячний культ трипільців. Залишається

⁶⁶ *Збеневич В. Г.* Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // *Духовная культура древних обществ на территории Украины.* — К., 1991. — С. 30.

сподіватись, що дослідники переглянуть свою парадигму "Сонячної Релігії Трипільців".

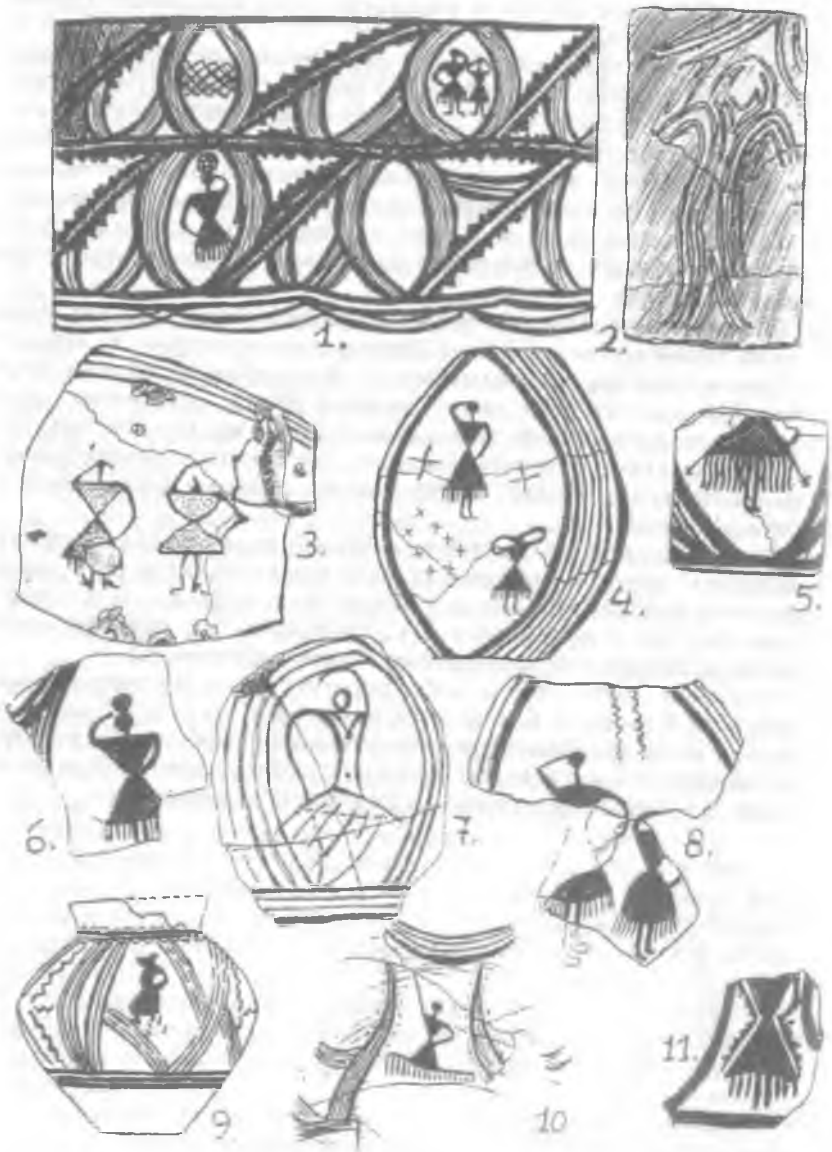
Велику увагу приділено досить суперечливому образу Змія. Ще раз підтверджено тезу про те, що перед нами не "вужик-домовик", а грізний дракон, який ретельно оберігає свою власність — води земні й небесні. Це й еротичне начало, що вступає у зв'язок із небесною богинею, викликаючи дощ. Зроблено низку ототожнень зображень Змія на кераміці із природними явищами, які споконвічно асоціювалися зі Змієм. А саме — дощові потоки, веселка, блискавка. Наведено ряд сюжетів, що відображають космогонічні міфи давніх землеробів.

Загалом, можна підсумувати, що образи Небесної Богині, Змія та Бика пронизують усі етапи Трипільської культури. Є чимало пам'яток мистецтва, що поєднують усі ці три образи: зокрема, ранньотрипільські статуетки, вкриті зміїним узором, на рогатих крильцях-биках. Кістяна пластина з Більче-Злоте, що показує нам голову бика й жінку зі зміями. Нарешті, посудина зі стилізованими грудьми Небесної Богині і двома типами символів Бика і Змія з Серата-Монтеору.

Але в трипільському мистецтві є чимало інших, ще важливіших і цікавіших сюжетів. Зокрема, згадані космогонічні міфи є лише невеликою частиною від аналогічних їм. Всі ці міфи ще не розшифровано. Але, як влучно сказав Д. С. Раєвський, "...у певному сенсі ключ до розшифровки знаходиться в ньому самому"⁶⁷.

Нам лише відомо, що ці міфи перегукуються із синхронними традиціями Європи й Близького Сходу. Крім того, їх по-різному передано різним каноном протягом існування Трипільської культури. А це свідчить про важливі зрушення у трипільському середовищі. І ми все ближче підходимо до виявлення їх коренів.

⁶⁷ Раєвський Д. С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С. 83.

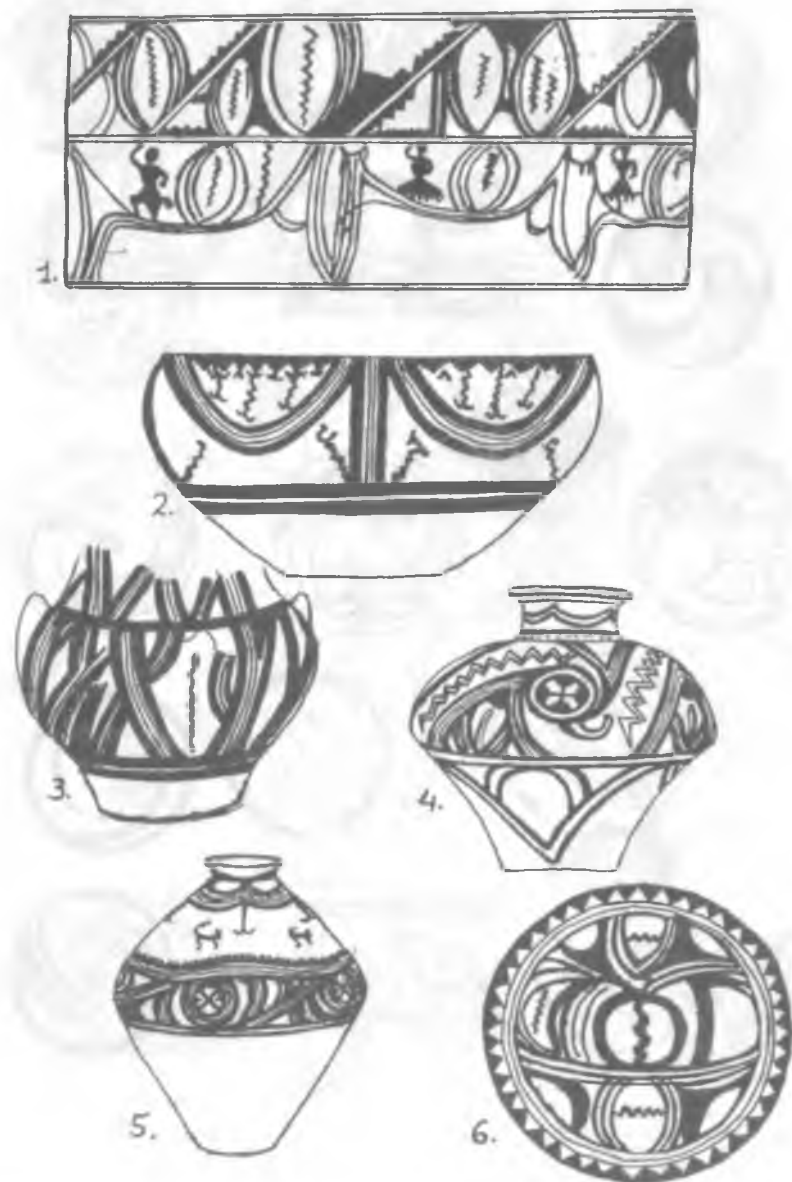

Мал. 1. Зображення т. зв. "додол" на кераміці. 1, 4, 6, 8 — Бринзени ІІІ; 2 — антропоморфна істога з Гребенів; 3, 10 — Жванець-Щовб (Лиса Гора); 5 — Костешти ІV; 7 — Кошиловці-Обоз; 9 — собакогорова жінка на посудині з Белтенів; 11 — Белтені.

Мал. 2. Вихроподібні зображення на пізньотрипільських мисах та посудинах (змій-дощ, змій-веселка).

Мал. 3. Зигзагоподібні зображення на пізньотрипільському посуді (змій-блискавка, змії-деміурґ).